

Михайло Гордієнко

Християнська мораль в умовах збройного опору

Michael Gordienko

Christian morality in armed resistance

Deals and generalized experience of religious structures in the Square and the need for its theological practices in the fight against Russian aggression. It was found that the Ukrainian church capable of performing functions not only sacred but also to protect innocent people hurt imperial aggressor. Mission of the Church – to serve society, be with the people and take responsibility for people of good will and their state.

Keywords: Christianity, power, religion, God, morality, Independence, freedom

Висвітлено й узагальнено досвід діяльності релігійних структур під час Майдану та необхідність використання його богословських практик у боротьбі з російським агресором. З'ясовано, що українські церкви спроможні виконувати не тільки сакральні функції, а й стати на захист безневинно скривдженого імперським агресором народу. Місія Церкви – служити суспільству, бути з народом і нести відповідальність за людей доброї волі та свою державу.

Ключові слова: християнство, влада, релігія, Бог, мораль, Майдан, свобода

Громадянська позиція українського народу рішуче відкидає азійську парадигму існування і засвідчує прагнення до європейського простору. Для цього необхідно здолати російську агресію, провести радикальні реформи, зберегти і зміцнити свою державність. Щоб вийти на цивілізований шлях суспільного розвитку, необхідно задіяти широкий спектр соціальних потуг: військових, інформаційних, економічних, релігійних тощо. Наразі українська держава балансує на межі цілісної самодостатності. Боротьба з російськими окупантами і власними терористами має бути священним обов'язком кожного свідомого українця. Зважаючи на тисячолітні традиції християнської віри української спільноти, трансцендентальна складова може бути ефективним ресурсом протистояння злу. У цьому контексті маємо апробований досвід Майдану, який засвідчив два ключові фактори боротьби із соціальним злом. Перший момент, у нас підросла нова генерація людей, які не бачили радянського комунізму і мислять іншими категоріями. Молоде покоління не сприймає патерналістську політику, а натомість сакралізує такі чесноти, як свобода, гідність, незалежність держави, за які без вагань спроможне йти під кулі й віддати найдорожче – життя. Другий фактор, рельєфно проявлений Майданом, пов'язаний з тим, що чисельні релігійні структури та інституції були активно залучені до протестної боротьби українців за європейський вектор розвитку, свободу, гідність та проти свавілля влади, системної корупції, деспотії політичного режиму.

Звідси випливає мета нашого дослідження – висвітлення й узагальнення досвіду діяльності релігійних структур під час Революції Гідності та залучення й використання його богословських практик у боротьбі з російським агресором. З'ясовуючи окреслену проблематику, ми спираємося на два види джерел: перший – наукові статті таких авторитетних вчених, як О. Горкуші, С. Здіорука, В. Єленського, О. Недавньої, О. Сагана, Л. Филипович, В. Шевченка, К. Щоткіної, А. Юраша та ін., другий – заяви, звернення, коментарі предстоятелів церков чи їх офіційних речників та духовних авторитетів: Філарета (Денисенка), Святослава (Шевчука), Любомира Гузара, І. Ісіченка, Г. Коваленка та ін. Революція Гідності засвідчує, що у свідомості українців відбувається тектонічний зсув, глибоке переосмислення соціальних пріоритетів на основі християнської моралі. Але набожність української громади відчутно дисонує із бездарністю, зрадництвом і аморальністю політичного істеблшменту. Тому чесні й законослухняні громадяни змушені дистанціюватися від корумпованої влади і утилітарної держави, шукаючи порятунку у власній самоорганізації та релігійному просторі. Сьогодні дискредитована держава відійшла на маргінес, а її функції виконують волонтерські організації та релігійні громади, авторитет яких стрімко зростає.

Найвищий злет релігійної екзистенції у пострадянській Україні започаткований Революцією Гідності. Майдан віродив змарновану ідею українського духу, шляхетності та волі, осердя яких становить національно свідомо, відповідальна й віруюча у Бога особистість. Конгломерат таких індивідів складає авангард нації, утворює соціальну основу громадянського суспільства. Воно формулює смисли і продукує алгоритми суспільного буття, які змушені наздоганяти нинішні політичні лідери. На Майдані започатковано синергію морального етосу й релігійних цінностей, що є духовною основою соціальних перетворень української нації. Владика Борис (Гудзяк) не сумнівається, що «для сотень тисяч, якщо не мільйонів, Майдан вже став місцем зміни – свідомості, шкали цінностей і життєвої орієнтації. На Таворі апостоли пізнали Христове Божество. На Майдані багато людей пережили божественне, преобразилися і вийшли у тривале паломництво до віднайдення своєї, Богом даної гідності»¹. Майдан виставив високі критерії розвитку суспільства, де людська гідність, соціальна справедливість, правова свідомість і політична культура є наріжними каменями перспективи буття України. Спроба втілити зазначені принципи у практичній площині породжує й нові виклики, до яких не завжди готові наші громадяни. Щоб ці випробування долалися успішно, необхідне домінування не лише юридичних законів, а й Божих настанов. Якщо зникає

страх Божий, то у свідомості людей з'являється світ ілюзій, а до влади приходять антихрист, який реалізує свої повноваження з допомогою сили, а не права.

У революційних подіях Майдану Церква рішуче засудила застосування сили проти мирного громадянського протесту і стала на бік народу. Активно і послідовно підтримує народ у боротьбі за свободу Українська Православна Церква Київського Патріархату. Її настоятель Святійший Патріарх Київський і Всієї Руси-України Філарет вважає, що поява Майдану була спричинена прагненням народу до справедливості, якої не буває без правди. А правда є синонімом Бога. У цьому контексті Патріарх Філарет зауважує: «Справедливість вимагає покарання, а християнство – прощення... Церква має бути поза політикою, але з народом. І коли народ б'ють, вона повинна народ рятувати, давати їм притулок. Невипадково Михайлівський монастир прийняв тих, кого по-звірячому побили... Якщо взяти ідею, яку Кіріл відстоює – «Русській мір» – то це не єдність, а імперія, запакована в красиву упаковку... Правда в тому, щоб сповідувати єдину православну віру, і кожен народ буде мати свою незалежну церкву, як того вимагають церковні канони»². Ставши на захист свого народу у боротьбі зі злом, церква демонструє свою зрілість. Отже, «Майдан Гідності змінив ракурс, кут зору. Благодать – це дія Божої любові. Ця дія відбувається через людей. І там, де церква приймає і підтримує людей у їхніх стражданнях та тривогах, там і Христос. Київський патріархат вистояв разом зі своїм народом на Майдані... Христос і Його благодать були там»³. Криваві події сьогодення засвідчують, що більшість українських церков спроможні виконувати не тільки ритуально-трансцендентальні функції, а й в умовах військових протистоянь стати на захист безневинно скривдженого імперським агресором народу. За всіма військово-технічними показниками ворог мав би легко досягнути успіху. Однак цього не спостерігається. Існують дві обставини непохитності українців: по-перше, у нас з'явилася власна форма майданного протесту, яка нагадує організацію Січі; по-друге, український народ має духовну підтримку Церкви, на основі якої консолідуються світлі, благодатні сили спільноти.

Провідний виклик для нинішньої України – воєнна агресія бездушного сусіда. Захист від путінського нашестя у координатах політичної теології можна назвати священною війною боголюбивої нації проти демонічних сил зла. Розгорнута Росією «гібридна війна» не має Божого благословення, а базується на цинічному деспотизмі й неофашистській ненависті. Через підконтрольні путінському режиму засоби масової інформації, в яких події на Донбасі подаються як повстання бандерівської хунти проти російсько-мовного населення та релігійне протистояння, Росія намагається переконати

світ у справедливості своєї агресії в Україну. Але в сучасну епоху цифрових технологій недостовірна інформація про українських націоналістів переконливо спростовується зафіксованими фактами неофашистських діянь проросійських найманців. Правда на українському боці. Нею звучить голос совісті та молитви священників. Зокрема, відповідає реаліям твердження Патріарха Філарета про те, що на сході нашої країни «насправді йде війна Росії проти України, причини якої – помста за європейський вибір українського народу, намагання не допустити зближення нашої держави з Європою, бажання повернути втрачену з розпадом Радянського Союзу владу Кремля над Україною та мрія нинішніх керівників Росії відновити колишню імперію»⁴. Духовна і практична підтримка церквою боротьби українців за свою державність засвідчує те, що релігійна складова стає повноцінним атрибутом громадянського суспільства.

Коли православний християнин підіймає руку і спрямовує шквал реактивного вогню на свого єдиновірця – це явище не має раціонального пояснення. Його можна тлумачити в системі координат політичної теології як попущення Богом диявольських сил на людей із сепаратистськими настроями. На світській мові терористи кваліфікуються як зомбована когорта людей девіантної поведінки, що вражена патологією неоімперської шизофренії. Ця патологія активно поширюється кремлівським деспотом. Церква не зобов'язана закликати до адекватної відповіді ворогу, але вона має давати справедливу оцінку соціальних процесів, спонукати віруючих мати громадянську позицію та відповідальність за свої вчинки. Український народ сьогодні бореться за соціальну справедливість та вільне життя, що лежить у моральній площині та релігійних координатах. Це дає легітимні підстави для присутності голосу церкви у священній боротьбі українців з демонічними силами зла. Церква проповідує християнські чесноти як альтернативи насиллю, війні й тероризму.

Для віруючої людини зрозуміло, що Бог нічого не робить випадково. Воєнні дії на сході нашої держави з позицій християнського вчення треба розглядати як суд Божий над народами, які неодмінно мають гріховну сутність. Війну чи будь-яке інше насилля над народом (Голодомор, стихійне лихо, техногенна катастрофа) у християнському вимірі ми розглядаємо як спокутування гріхів нації, вчинених нинішнім або попереднім поколінням. За свою історію українці мають багато випробувань, що призвели до великих страждань і масових убивств. Нині відбувається наступний український Армагеддон. Ми переконані, що всемілостивий Бог посилає великі випробування тим, кого дуже любить. Нинішні біди і страждання, що принесла війна, йдуть від Бога. Така Його воля – у черговий раз перевірити

наш народ, чи любить він свою землю і чи здатний захищати її територію та вільну державу. Всім громадянам, що вірять у Бога, треба приймати ці випробування гідно, мужньо і жертовно, як це робив Христос на Голгофі. Провідна мотивація необхідності військового опору російській агресії обґрунтовується насамперед релігійними аргументами. Ключовий із них формулюється так: кров наших патріотів, починаючи від жертовності Небесної Сотні й закінчуючи масовими втратами на східному фронті, не є марною. Вона пролита для спокути наших гріхів та прокладає шлях до світлого майбутнього нації. Такі суворі закони еволюції грішного світу: паростки нового й конструктивного проростають лише у боротьбі та муках. Пролита кров українських мучеників на Майдані, мужність наших військових на фронті є не тільки героїчними вчинками, а й джерелом української державності, що прагне утвердити демократичний устрій.

Для українців формальна незалежність далася легко, без бою. Але наповнення її демократичним змістом, європейськими стандартами наштовхнулося на дуже активний спротив. Апогеєм його є російський неоімперіалізм. У багатьох людей перед раптовим ворогом опускаються руки, домінує песимізм і байдужість. Коли раціональні аргументи необхідності боротьби з агресором стають непереконливими, залишається надія на Господа. У релігійному контексті нинішня війна – це Боже випробування народу на його християнську зрілість. Тотальна криза нашого суспільства, яка ускладнена війною, постає як Божий суд. Він посланий Богом для розмежування добра і зла, визначення правди і неправди, фіксації щирості й лицемірства. Подолати ворога й врегулювати кризу не можна лише формально-юридичними чи монетарно-економічними засобами. Досягнення соціального примирення передбачає опертя на такі релігійні чесноти, як каяття, прощення, терпіння. Моральне вчення церкви засуджує застосування сили для досягнення земних благ. Це означає, що макіавеллівський принцип: мета виправдовує засоби не вписується у морально-етичні стандарти релігії. Але тут не йдеться про наївний пацифізм, який вбиває в людських душах почуття справедливості, відповідальності й жертовності. Треба наголосити, що *вживання сили для християнина не тотожне чиненню зла*. Силовий характер спротиву є морально допустимий у випадку, коли одночасно існують такі соціальні проблеми, як тривалі порушення основних прав людини, якщо вичерпані всі інші засоби спротиву, коли протести не спричиняють більших соціальних катаклізмів, якщо обґрунтована успішність спротиву і йому не існує кращої альтернативи.

Тривалий час в українському суспільстві світська влада втручалася в релігійну сферу для вирішення своїх кон'юнктурних справ. При цьому церква

ніби не помічала тих кричущих безчинств у політичній сфері – зловживання владою, корупцію, беззаконня тощо, які мала б рішуче засуджувати. Ці два паралельні світи – держава і Церква, імітуючи виконання своїх функцій, комфортно існували аж до Революції Гідності. На Майдані ми по-новому поглянули на свої слабкі і сильні сторони, побачили справжню і удавану сутність соціальних суб'єктів. З'ясувалося, що не лише політичний терор, військові дії, корупція, беззаконня та інші гріхи пронизують наш соціальний простір. Виявилось, що живими є християнські архетипи нашого народу, на основі яких нині відбулася безпрецедентна самоорганізація людей у боротьбі із безбожною владою, демонструється унікальна жертвність у війні з Росією. *Брутальне насилля військового часу треба урівноважувати любов'ю до Бога і ближнього*, рішучістю та самопожертвою в ім'я загального блага. Це резонує з біблійним постулатом про те, що «Ніхто більшої любови не має над ту, як хто свою душу поклав би за друзів своїх» (Ів. 15, 13)⁵. Християнські вчинки, молитва і добродійство в часи політичної турбулентності набувають життєво важливих цінностей та національно значущих конотацій. Національна ідея сучасної України має релігійне підґрунтя, що виражається у такій парадигмі: «Бог – Україна – територіальна цілісність».

У процесі військового спротиву відбувається переосмислення стосунків між владою і суспільством, державою і громадянами. Наразі наші громадяни чітко усвідомлюють свою відповідальність за вибір політичної влади, намагаються системно контролювати і впливати на її функціонування. Концептуальну позицію з цього приводу визначає апостол Павло, який говорить: «Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога. Тому той, хто протриває владі, протриває Божій постанові» (Рим. 13.1-2). Абсолютизація божественної сутності влади не повинна налаштовувати християн на споглядалне, інертне й терпиме ставлення до неї. Духовно-моральна парадигма християнства спонукає до активних дій. Про це у Біблії сказано так: «Царство Небесне здобувається силою, і ті, хто вживає зусилля, осягають його» (Мт. 11:12). Демократичним механізмом селекції влади є вибори. Християни мають бути активними громадянами, не уникати голосування і не перейматися ілюзіями про те, що ніби диктаторська форма правління більше відповідає духу Біблії, ніж демократія, коріння якої сягають античних язичників. Політична влада ніколи не буває ідеальною. Коли вона порушує закони, ігнорує волю народу, зневажає норми моралі і чинить насилля над своїми підданими, християни мають адекватно реагувати. Ступінь їх соціального спротиву обумовлюється рівнем легітимності влади, наявністю патріотичної еліти, шанування морально-етичних критеріїв. Проблема української влади – це

розбещеність, корумпованість й аморальність. Для удосконалення політики громада має здійснювати системний її моніторинг.

Будь-яка нестабільність влади в умовах чужоземної агресії працює на користь ворога. Щоб мобілізувати спільноту на захист своєї території, влада повинна мати довіру й авторитет у народі. Цей авторитет обрана народом влада буде мати у тому разі, якщо вона освячена Церквою і у своїй діяльності спирається на християнські цінності. Місія релігії зводиться не лише до того, щоб благословляти діяльність політичної еліти, але й публічно засуджувати її гріхи: дилетантизм, безвідповідальність, зраду та інші недоліки, які заважають соціальному прогресу. Релігія – це субстанція соціального організму, яка ніколи не повинна адаптуватися до моральної деградації суспільства і влади. Класичні зразки такої духовної опозиції були продемонстровані на Майдані. Тоді багато священиків не тільки використовували свій моральний авторитет, щоб зупинити кровопролиття, а й відважно йшли на лінію протистояння, щоб стримувати ескалацію конфлікту. Великим подивом було те, як можна беззбройним людям із дерев'яними щитами перемогти професійно підготовлені й належно оснащені загони силових структур. У віруючих людей немає сумніву у тому, що на боці Майдану був Господь. Зараз маємо аналогічну ситуацію на сході України. Збройні сили нашої держави значно поступаються мілітарним потугам російської армії. Але у неї немає християнської моралі. Наша могутність не у силі зброї, а у посиленій молитві до Господа.

Фактично з почату 90-х років минулого століття, коли з милості Божої Україна отримала незалежну державу, ми хаотично блукаємо пустелею, ведемо безплідні сутички в парламенті, йдемо на компроміси зі своєю совістю. Тим самим марнуємо Богом дану державу. Мракобісся тоталітаризму було подолано жертовністю українських патріотів. Наразі процес кристалізації української політичної нації відбувається через революційне протистояння і військову конфронтацію. Характерною рисою майданної націєгенези є усвідомлена присутність релігійного етосу, який продукує морально-етичну ауру спільноти. В екстремальних умовах мілітарної боротьби народу за свій життєвий простір відбувається суттєва трансформація релігійної функціональності. Досліджуючи цю тенденцію, О. Гаркуша зазначає: «Сьогодні як суспільство, так і релігійне середовище розділене не територіальними, мовними чи конфесійними кордонами, а прірвою між громадянською (ціннісно-вмотивованою та креативно-відповідальною за схильністю й самосвідомістю та поінформованою за змістом) і феодално-кріпосницькою (патерналістською за схильністю та міфологічною за змістом) свідомістю [...] Місце релігії у суспільному бутті змінилось – воно перемістилось із церков

та молитовних будинків до громади, з території – в спільноту. Богослужіння на Майдані, [...] молитва під час наступу беркута на мирних громадян та Хрест чи Біблія між кийком силовика та головою людини – релігія там, де вона має бути. Не у золотовбраних храмах чи величезних стадіонах, а серед тих, хто її потребує»⁶. Коли молитва поєднується з державними символами – прапором, гімном, мовою – її екзистенційний потенціал зростає. Власними потугами людина не може здолати зло. Коли її сумління живиться волею Господа, тоді вона спроможна творити чудеса.

Значущий урок Майдану полягає в тому, що різні релігійні громади, конфесії і деномінації завдяки синхронним діям досягли успіху. Зараз також найліпшим союзником у боротьбі проти російської агресії на сході нашої країни є опертя на релігійні цінності та інтеграція моральних засад християнського континууму. Ключовий фронт релігійного впливу має бути спрямований на зухвалий проект «руського миру», який в умовах війни набуває ознак штурмового загону неоімперської ідеології. Це впливає із самої сутності цього проекту. Про нього фахівці пишуть так: «У доктрині руського мира фактично немає місця для української культури, мови, церкви. Маючи на увазі під поняттям «руський мир» «світ російський», тим самим заперечується значна українська державницька традиція, вводиться в масову свідомість сучасних українців думка про те, що вони, мовляв, народ у своїй історії переважно недержавний і до створення держави нездатний. Доктрина «руського мира» фактично ставить під сумнів вибір, зроблений українцями в 1991 р. А це вже відчутно впливає на сьогоднішній день і робить українську націю, за словами В. Стуса, «вічно ембріонною», з накинутим комплексом «молодшого брата»⁷. Перед відправкою російських солдат на війну до України Путін робив тривалі рейди псевдорелігійним загоном «руського мира» для того, щоб змінити світоглядні та зовнішньополітичні орієнтири українського суспільства й еліти. Ставка робиться на те, що чим більше присутності «руського мира» буде на українських теренах, тим слабші стануть наші демократичні цінності і тим легше буде підкорити нас у військовій фазі протистояння.

З цього випливає, що важливим ресурсом російського терору, крім військової потуги, є проект «руського мира», який було розширено ідеологічним догматом «руської весни». Кремлівська риторика має відверто антиукраїнський характер. Імперська агресія Росії з її спотвореною пропагандою подається як звільнення православних від уніатських впливів. Насправді йде нахабне захоплення української території й намагання утвердити патерналістську модель суспільних відносин. Це кардинально розходиться з волею українського народу, який жертвовно відстоює демократичні цінності.

Саме *формат вільної держави йдуть боронити наші герої на східні рубежі*. «Ми відстоюємо свою територію, своїх громадян і свою гідність. Ми ведемо відкриті бойові дії, в яких беруть участь люди й техніка з пізнавальними знаками нашої країни. Військами з нашого боку керують кадри збройних сил України. Ми відкриті для міжнародних військових спостерігачів і про наслідки своїх дій повідомляємо світову спільноту. Усього цього немає в російській стороні, що створила з найманців і шпигунів загони провокаторів. Вони справжнє лице Росії, що воює з ними, як і мораль «ополченців Донбасу», що формуються на призовних пунктах російських міст»⁸. Агресія проросійських найманців також прикривається псевдорелігійними символами. Але їх штучність є очевидною. Якщо жертвна боротьба наших воїнів за свою землю зветься священною війною й благословляється церквою, то релігійні символи терористів приховують насильства і вбивства. Зокрема, таке шовіністичне угруповання, як «Руська Православна Армія», здійснює не проповідницьку діяльність, а чинить терор проти віруючих всіх конфесій, які підтримують територіальну цілісність і суверенітет України.

Як відомо, релігія без діла стає мертвою. Героїчні вчинки українських патріотів на Майдані та у боях із російськими терористами, що освячені церквою, *активізують насіонарність релігії*. Навіть демократична Європа сьогодні не може зрівнятися з релігійною креативністю нашого народу. Це змушує європейську спільноту задуматися над своїм станом релігії, яка пронизана утилітарними мотивами. Переживши пекло радянського атеїзму, Україна на генетичному рівні зберегла свої релігійні корені і в умовах революційно-військового часу позиціонує Церкву не як консервативну установу, що гальмує розвиток суспільства, а як каталізатор і натхненник революційних змін. Важливо, щоб голос церкви звучав «в потрібний час і в необхідному місці, нагадував про суть християнської віри в критичні і доленосні дні, вчасно виявляв милосердя і любов до ближнього, і словом, і дією. Церква, якщо вона українська, не за назвою, а за своєю природою, має й надалі бути зі своїм народом, у час перемог і тріумфу, надихаючи його. У хвилини сумніву і зневіри Церква має опікувати і підтримувати тих, хто пав духом, хто розчарувався, хто заплутався і зневірився. Оскільки народ черпає в Церкві віру і надію, впевненість в істинності своїх намірів і вчинків»⁹. Щоб продовжувати місію промоутера соціальних перетворень, церква повинна звільнитися від опіки держави і стати авторитетним сегментом громадянського суспільства.

Збройний опір українців у сучасну добу проявляє такий факт: наше суспільство за всіма параметрами переросло державу і виступає ініціатором соціальних змін. До недавнього часу інститут церкви традиційно позиці-

онувався із державою, взаємодія яких відбувалася на основі «симфонії». Оскільки українська держава в особі злочинного керівництва дискредитувала свій легітимний статус, то церква починає дистанціюватися від неї і демонстративно йти в народ, надаючи йому духовну підтримку у боротьбі за свою свободу. Наразі назріла необхідність модернізувати традиційну для православ'я візантійську модель «симфонії» Церкви і держави у такий тріумвірат: «Церква – суспільство – держава». Ця зміна парадигми ставить Церкву на служіння суспільству, робить її публічною, а не додатком політичної ідеології. А в умовах військового протистояння Церква набуває месіанського образу. Внесення в церковну огорожу суспільно-політичної активності – це надто радикальна еволюція релігії. Церква має молитовно служити суспільству, уникати політичних конотацій. Але коли існує загроза військової асиміляції нації, Церква повинна бути зі своїм народом. Досвід Майдану показав, що українські церкви можуть тісно взаємодіяти у вирішенні тих питань, які лежать за межами релігійного життя, знаходяться у площині громадянського суспільства.

Узагальнюючи сказане вище, треба відзначити, що Україна, яка з волі Божої стала суверенною державою, сьогодні проходить випробування на свободу, незалежність, долає болісні уроки демократії. На нашій території розгортається пекло протистояння добра і зла. *Віддати життя за добро, за свою вітчизну значить долучитися до Божої вічності.* Спираючись на християнську мораль, треба прагнути зберегти цілісність України, відновити благословенну Богом правду і справедливість. Шлях до побудови відкритого суспільства апіорі передбачає опертя на духовно-релігійні цінності. Гуманної спільноти не може бути без християнських чеснот. Саме Церква визначає гуманістичні стандарти, є голосом Божого одкровення, джерелом любові й критерієм істини. Боротьба за справедливість, цілісність своєї держави, що освячена українськими праведниками – приречена на успіх. Місія Церкви – служити суспільству, бути з народом і нести відповідальність за людей доброї волі та свою державу. Праведний опір завжди благословенний, і Божа правда неодмінно переможе.

¹ Лавриш Ю. «Майдан – це великий феномен. Але від нього не варто очікувати того, що належить до відповідальності всіх українців у щоденному житті й побуті», – Владика Борис (Гудзак) / Ю. Лавриш // Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка / Українська асоціація релігієзнавців / За загальною редакцією д. філос. н. Філіпович Л. О. і канд. філос. н. Горкуші О. В. – К.: Саміт-Книга, 2014. – С. 408–410.

² Філарет. Якби в Україні була справедлива влада, то й Майданів не було б / Філарет // Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка / Українська асоціація

- релігієзнавців / За загальною редакцією д. філос. н. Филипович Л. О. і канд. філос. н. Горкуші О. В. – К.: Саміт-Книга, 2014. – С. 327.
- ³ Огульчанський Б. Горизонти і виклики українського православ'я / Б. Огульчанський // День. – 2014. – № 145-146. – 8-9 серпня. – С. 14
 - ⁴ Лист Патріарха Київського Філарета до Вселенського Патріарха Варфоломія // Православний Вісник Київського Патріархату. – 2014. – № 9 вересень. – С. 9–12.
 - ⁵ Біблія. Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / Ukrainian Bible, 1990.
 - ⁶ Горкуша О. Євромайдан як індикатор трансформації релігійної функціональності або Революція Гідності як ситуація сповіді перед Богом, Україною та Людиною / О. Горкуша // Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка / Українська асоціація релігієзнавців / За загальною редакцією д. філос. н. Филипович Л. О. і канд. філос. н. Горкуші О. В. – К.: Саміт-Книга, 2014. – С. 61–75.
 - ⁷ Козловець М. «Русский мир» як ідеологема сучасної російської ідентичності: український контекст / М. Козловець // «Русский мир» Кирила не для України. Зб. наукових статей. За редакцією проф. А. Колодного. – К.: УАД, 2014. – С. 124–133.
 - ⁸ Прилипка О. Несекретний арсенал України / О. Прилипка // День. – 2014. – № 130-131. – 18-19 липня. – С. 5.
 - ⁹ Филипович Л. Майдан і Церква / Л. Филипович // Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка / Українська асоціація релігієзнавців / За загальною редакцією д. філос. н. Филипович Л. О. і канд. філос. н. Горкуші О. В. – К.: Саміт-Книга, 2014. – С. 46–48.